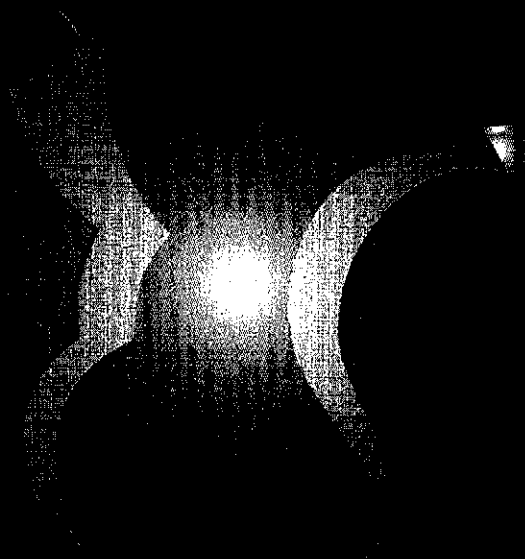

Csaba László

Az összeomlás forgatókönyvei

*Feleségemnek, Csiának
és gyerekeinknek, Zolinak
és Süninék szeretetükért
és hosszantűrésükért.*

Csaba László

Az összeomlás forgatókönyvei

**A rendszer-átalakítás
alkalmazott közgazdaságtana**

~~figyelő~~

TARTALOM

őszó a magyar kiadáshoz	Oldal	6
rész: FELADATMEGHATÁROZÁS		9
1. Bevezető		10
2. A rendszerváltás válsága vagy válságszülte átalakulás?		13
Hivatkozások		29
rész: A KÖZEG		31
3. Előjáték: a biradalom összeomlása		32
— Az orosz állam, mint rendszerképző		32
— Túlsúlyban a külvilág hatása?		36
— Győzelmek útján a romlásba — avagy hogyan veszítette el Brezsnyev a birodalmat?		38
— Gorbacsov: avagy mi a teendő, ha három évtizedes késésben vagyunk?		43
— A reform-közgazdaságtan szerepe		48
— A robbanás		51
— Tanulságok a rendszerváltók számára		52
Hivatkozások		54
4. A rendszer-átalakítás hosszú távú akadályai		56
— A tényezőadottságok torzultsága		56
— Társadalompolitikai korlátok		61
— Az inverz gazdaságpolitika visszajáró kísértete		65
Hivatkozások		70
5. Rendszerváltás és/vagy stabilizáció		72
— A stabilizációs politika tapasztalatai		75
— A stabilizáció — a rendszerváltás ellenfele?		77
— Néhány gazdaságpolitikai következtetés		86
Hivatkozások		91
rész: A RENDSZER-ÁTALAKÍTÁS TARTALMI KÉRDÉSEI		93
6. Mi a rendszer-átalakítás?		94
— Teremtsünk mielőbb minél több kis kapitalistát?		94
— A rendszerváltozás pozitív elméletéhez		100
— Hogy szabaduljunk meg az állami túlsúlytól?		107
Hivatkozások		117
7. A rendszer-átalakítás optimalitása		120
— Alkalmazható-e az optimalitás fogalma?		121
— A rendszerváltás optimalitása a mindennapok mérlegén		127
— Megoldások helyett újabb kérdések?		133
Hivatkozások		140

8. A közgazdaságtan szerepe a rendszer átalakításában	144
— A téves helyzetmegítélés objektív okai	146
— A fordítóprogram zökkenői	151
— A pragmatizmus lenne a kiút?	154
— A termékenyebb egymásra találás feltételei	157
Hivatkozások	160
9. Új utakon a rendszer-átalakító gazdaságpolitika	162
— A feladatok, a megközelítés és a módszerek újjáértékelése	162
— Néhány tapasztalat	170
— Új szintézis felé	177
Hivatkozások	181
IV. rész: ESETTANULMÁNYOK	183
10. A fokozatos magyar út mítosza	184
— Lassan járj — tovább érsz?	185
— A fokozatos átalakulás stratégiája?	190
— A stabilizációmentes rendszerváltás	193
— A piaczgazdasági eszközök és intézmények meglepő működése	195
— Lehetőségek, elvarratlan szálak, kilátások	198
Hivatkozások	202
11. Oroszország — a sokterápia zsákutcájában?	204
— Válságkezelés, hatalomvesztés és populizmus	205
— A rendszerváltással kacérkodva	210
— Egyensúlyteremtés — fordított monetarizmussal?	215
— A konszolidációs szakasz	219
— A társadalmi kompromisszum intézményesítése	223
— Néhány általánosabb érvényű tanulság	226
Hivatkozások	229
V. rész: A NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEK	233
12. Integráció és rendszerváltozás	234
— Az EU átalakulása: elképzelések és a valóság	238
— A rendszer-átalakítás: kihívás az EU keleti politikájával szemben	241
— A társulási szerződésekről	243
— A rendszerváltó országok bevételeinek és kirekesztésének veszélye	247
Hivatkozások	253
13. Miféle kapitalizmusra virrad Kelet-Európa?	256
— Az orosz—ukrán héjanász	258
— A FÁK külterületein	262
— A kisállamok nyomorúsága?	266
— Záró gondolatok	273
Hivatkozások	275
VI. rész: ÁTTEKINTÉS ÉS KITEKINTÉS	277
14. Mérleg helyett	278
Hivatkozások	287

Előszó a magyar kiadáshoz

A huszadik század történelme és a közgazdasági gondolkodás szempontjából bizonyára az egyik legjelentősebb esemény a szovjet birodalom és az eme hatalmi berendezkedés által meghatározott sajátos gazdasági rend összeomlása. Hirtelen, bár korántsem váratlanul szabaddá vált a tér az „első legjobb” megoldások számára. És mégis: a várt föllendülés helyett visszaesés, az összeurópai egységesülés helyett a libanonizálódás vált a rendszerváltozás éveinek meghatározó irányzatává. Kevésbé meglepő, hogy irracionalista és világmegváltó elképzelések, a régmúlt elfelejtettnek hitt szellem-kísértetei és a posztmodern utópiák színes kavalkádja uralja a szellemi tájképet. Még a száraz közgazdaságtanban is sokak szerint új korszak hajnalán állunk, vagy legalábbis legfőbb ideje lenne, hogy egy — a „múltat végképp eltörölni” hivatott — új szellem formálja át mindazt, amit eddig tudni véltünk, s tettünk — akarva-akaratlanul. Ez a térségszerte szinte kézzel fogható hangulat szinte követeli, hogy legalább első nekifutásban megkíséreljük átfogóan értelmezni mindazt, ami — az 1991—94. évi választási eredmények tükrében — igen sok polgár számára a szabadság elvesztegetett éveiben végbement. Korántsem lezárt, de nem is teljesen áttekinthetetlen fél évtizedről van szó. A folyamat döntően nem közgazdasági jellegű, s végleges értékelése bizonyára — a főleg a német elemzők által kedvelt — össz-társadalomtudományi, tudományág-közi szintézist követel majd meg. Ez azonban aligha lesz lehetséges a részfolyamatok és a részeredmények egy-egy szakterület által elvégzett előzetes összegzése nélkül. Egész biztos, hogy a közgazdaságtan a maga, redukción hajlamos eszközeivel és módszereivel a totalitásnak csak kis szeletét képes átfogni, azt is csak egyoldalúan. Mégsem valószínű, hogy a sokunk által hiányolt elméleti szintézis és a gyakorlati útmutatás e szaktudományi lépcsőfok műves megmunkálása nélkül megszülethetne. Ezért a jelen áttekintés az adott tudományszak, idő és tér adta korlátok tudatában egy, a későbbiekben bizonyára tovább gondolandó adalékot jelent. Ugyanakkor mind a gyakorlati gazdaságpolitika, mind a tudományos nyilvánosság joggal számít olyan köztes termékre, amely a szinte követhetetlen sebességgel változó események forgatagában némiképp iránytűként használható, mert a hosszabb távú, lényegi folyamatokat emeli ki. 1991-ben, amikor Edward Elgar megtisztelt azzal az ajánlatával, hogy egy fenti igényű áttekintést a nemzetközi közgazdasági közvélemény számára készítsék el, még csak tartani lehetett attól, ami mára valósággá vált. Nevezetesen, hogy a régi ideológiailag és rendőrileg biztosított gettó-falak talaján új, szellemi és anyagi erők által emelt falak emelkednek. Míg korábban a gondolatot nem lehetett kinyomtatni, ma a megjelent gondolatot nem lehet megfizetni, különösen, ha a tudomány világpiacán, az angolszász országokban adták ki. Ennek a helyzetnek szomorú

mellékterméke, hogy a rendszer-átalakítás szellemi kihívása és annak teljesítményekre ösztönző élvezete döntően a nyugati kollégáknak jutott. A térségben — a tudomány pénzügyi ellehetetlenülése mellett — az elmélet művelői jó részt a gazdasági és politikai gyakorlatba, részint külföldre távoztak. Akik mégis kitartottak, napi megélhetésük által motivált helyeken a legközvetlenebbül piaci témákat gondolnak. A rendszer-átalakítás közgazdaságtana zömében Nyugaton született meg, konferenciák is ott zajlanak, kiadványok is ott születnek, magam is csak ott taníthattam e kérdéskört 1991-ben (Olaszországban) és 1993-ban (Finnországban). Magyarországon ilyen témájú intézmény, akárcsak tanszék, vagy posztgraduális kurzus tudomásom szerint nincs. A gazdaságpolitikai tantárgy egyik segédanyagaként csak az elmúlt ősszel jelent meg Veress József szerkesztésében egy — műfaji keretei által szűkre szabott — bevezető a budapesti közgazdasági kar hallgatóinak szóló kéziratként. Ez azonban témaválasztásában, feldolgozásmódjában és kitekintésében is eleve más igényű, mint ez a könyv. Túltermelésről tehát szó sincs a hazai piacon. Pedig végső soron ennek az országnak az adófizetői kénytelenek a tudatlanságból adódó téves választások következményeit viselni. Ezért hálás vagyok a gyakorlati igények iránt hagyományosan érzékeny Figyelő Rt.-nek, hogy a nemzetközi tapasztalatok összegzését tartalmazó írásom a hazai érdeklődés szerint átdolgozott változatának közreadását az angliai megjelenéssel egy időben vállalta. Reményem szerint ez egy lépés lehet a nyugati és a hazai intellektuális piac közt feszülő távolság mérséklésében. E — helyenként talán röpirat-szerű — könyvben összegzett irányzatok, tanulságok bizonyára vitát váltanak ki a hazai közvéleményben. Ez jó dolog, mert ekkor talán nem a világpiacra két-három éve lefutott kérdésfelvetések, vagy a magyar valóságtól fényévnnyi távolságra levő feltételekre szabott modellek terelik a szellemi élet és a döntéshozók vitáit. Meggyőződésem szerint van mit alkalmaznunk a nálunk fejlettebb országokban kialakult tudásból. Ugyanakkor a térségben végbement, illetve várt, de végbe nem ment folyamatok tanulmányozása — a nemzetközi vezető folyóiratok tartalmát és könyvkiadók katalógusait vizsgálva — a térségen kívül is sokak érdeklődését keltette föl. Nekünk viszont a bőrünkre megy, hisz egyszerre vagyunk kísérletező tudósok és kísérleti egerek Közép-Európa sajátos történelmi és közgazdasági laboratóriumában. Nem mindegy, mit kísérleteznek ki rajtunk, s mivé kívánnak — mivé lehet — átalakítani bennünket.

Budapest, 1994. január 31.

A szerző

Bevezető

Előbb-utóbb egyetlen komoly közgazdász sem állhatja meg, hogy ne írjon egy könyvet a rendszerváltásról — jegyezte meg nemrégiben egy kitűnő finn közgazdász. És valóban: cikkek és könyvek áradata lepi el a könyvtárakat. Ezek némelyike korszakalkotó, jó részük viszont már megjelenésük pillanatában is elavult. Az állandó időzavarban élő, túlterhelt olvasó megnyugodva sóhajthat fel: eggyel kevesebb.

Nos, e könyv szerzője sem ártatlan ama áldatlan állapotok előidézésében, ahol immár senkinek se lehet teljes körű áttekintése a kérdéskör irodalmáról. Mégis, a túltermelés fő felelőse maga a történelem. Ritkán adódik ugyanis olyan alkalom, ahol az egyes közgazdasági tételek gyakorlati érvényét oly közvetlen próbának veti alá az élet, mint esetünkben. Ez az egyik oka annak, hogy a térséget hagyományosan kutatókon kívül a közgazdász-szakma krémje is Kelet felé fordult. Ez jó hír, mind a térség, mind a tudományág számára. A rendszerváltó országok az első vonal tudására és tapasztalatára építhetnek. Ugyanakkor az általános közgazdaságtan új impulzusokat kap a térségünkben végbement sok váratlan fejlemény láttán, új kérdések merülnek fel, régi válaszok új megvilágításba kerülnek, és számos új felismerés alkalmazásának adódik terepe. Utóbbi — sikertelensége esetén is — az elmélet egészét előre vivő fontos visszacsatolás.

Az efféle történelmi találkozó természeténél fogva feszültségterhes. A „visszacsatolás” értelmezése, alkalmazása, az ebből adódó következtetések megfogalmazása mind a tudomány, mind a gyakorlat számára széles mozgásteret nyit. Az ellentétes vélekedések lehetősége adott, jelenlétük és párviadaluk szükségszerű. Megítélésem szerint mind a közép-európai országok, mind a közgazdasági diszciplína számára jótékony hatású ez az egymásra találás, mely mindkét oldalon *dinamizáló hatású* lehet, mert a begyepesedett formulák föloldására szorít. A közép-európai országok társadalma számára természetesen nem az elméleti újdonság, hanem a *gyakorlati alkalmazhatóság* a fontosabb szempont. Ezért a rendszer-átalakítás közgazdaságtana — a gyakran hallható leegyszerűsítő nézettel szemben — továbbra is *lényegesen el fog ütni* a közgazdasági elmélet fő irányától, ahol a formalizálás van túlsúlyban. A fő irányt ugyanis gazdag országokban művelik, ahol a társadalom és a gazdaság alapvetően önműködő.¹ E mechanizmus alapelemeit csak az egyetemi közélet kritikái

1. Ilyen értelemben az állami gazdaságsszabályozás vagy a nonprofit szféra a jóléti kapitalizmus szerves alkotórésze. Az adóemelés, vagy az iskolázás kiterjesztése, a közjavak nyújtása a rendszer eleme; e mértékváltozások *minőségükben* nem hozhatók egy nevezőre az e könyvben tárgyalt rendszer-átalakítással.

irányzata vitatja, maga a *társadalom* azonban nem. Így az intézményi és a politikai gazdaságtan háttérbe szorulása (a fejlődő országok gazdaságtanába) és a „miért” helyett a „hogyan”-t előtérbe helyező neoklasszikus szintézis túlerőbe kerülése a modern jóléti kapitalizmus konszolidálódását jeleníti meg. Ennek hatására került ki a fókuszról a társadalmi-intézményi tényezők vizsgálata. Ugyanakkor Közép- és Kelet-Európában a korábbi idők voltaképpen (nem aulikus) közgazdasági vizsgálatainak tárgya: a szocialista vállalat, a bürokrácia egyeduralma és az egyedi alkura épülő szabályozás a politikai fordulattal jó részt történelemmé vált. Eközben az élenjáró nyugati tudományban adottságként kezelt piaci egyedek, motivációk és viselkedési minták sem jelentek meg. Egy sor sajátos ellentmondás és jelenség adódott, amiket a fejletlen piacgazdaságra/elmaradottságra történő szokásos hivatkozás nem tudott meggyőzően értelmezni. A szocializmusból a kapitalizmusba történő visszmenet sem koncepcionálisan, sem gyakorlatilag nem bizonyult megfoghatóbbnak, mint eredetije, a kapitalizmusból a szocializmusba vezetett „átmenet”, amit Preobrazsenszkij és Buharin 1920-ban (nyilván őszintebben) történelmileg rövidnek és egész más természetűnek tételezett volt. Mindez talán elégséges alap, hogy vélelmezzük: az általános és a nemzetközi összehasonlító közgazdaságtan számára valami új, *külön vizsgálatra méltó jelenség* adódott az 1989—91-es kelet- és közép-európai fordulattal.

A jelen kötet a kérdés megértését, nem a vita lezárását célozza. Szerzője tizenöt éve olyan intézmények alkalmazottja, amelyek fő feladatuknak a — jaltai maradványszóval — Kelet-Európának nevezett térség folyó gazdasági eseményeiről szóló adatközlést és a mindenkor új fejlemények értelmezését tekintik. Ezért talán megbocsátható, hogy a jelen könyv nem erről szól. A mindenkor mennyiségi elemzés és tényleírás értékeit és érdekességét elismerve a változóban a tartósságot keressük: az irányzatokat, az elméleti érvényűt, az értelmezés szintjén azt, hogy gazdaságelméletileg *mi tekinthető különösnek a közép- és részben a kelet-európai makrorendszerek átalakításában?* Ez persze a folyamatok és az értelmezések egy lehetséges megközelítési módja csupán, aminek nem kell „fő irány” terebélyesednie.

Az elmúlt húsz év a közgazdasági elméletben és a gyakorlatot formáló megközelítésekben jelentős áttöréseket és átrendeződéseket hozott világszerte. Az OECD-országok gazdaságpolitikáját átformálta a „monetarista ellenforradalom”. A jóléti állam, mint társadalom-átszabó eszköz zsákutcába jutott; míg intézményei élnek még, ideológiája kimúlott. A kifelé forduló, exportvezérelt gazdaságfejlesztés eredményei lesöpörték az asztalról az egyetemi és egyes politikai körökben dívott önellátó, nem kapitalista fejlesztési utópiákat. Túlhaladtá vált a piaci szocializmus és a harmadik út hajhászása. De szűkebb témánknál, a rendszerváltozásnál maradványok is több, a korai irodalomban élénken vitatott kérdés eldőlt. Az az elméleti tétel, mely szerint a gazdaságot előbb magánkézbe kellene adni, mielőtt liberalizálni lehetne, vagy a rendszerváltó országok duális gazdaságkénti kezelése (rövid pórázon tartott állami és teljesen szabadjára engedett magánszektor egyvelegeként), esetleg a „csak egy ugrás a piac, ha a kormány eltökélt” ötlet ma már az elmélettörténet múzeumába sorol-

ható. Mindez igazolja, hogy nem triviális, ha a tartósan releváns kérdéseket megkeresendőknek és nem adottnak tekintjük, mert enélkül bajos lenne a tartósan releváns válaszok némelyikének megtalálására törekednünk. Nos, a könyv szinte műfajánál fogva az elvontabb megközelítésre sarkall, míg az időszertű kérdéseket továbbra is folyamatosan újság- és hetilapcikkben szándékozom tárgyalni, s ehelyütt — már amennyire lehet — kerülöm a konkrét részleteket.

E kötetben a rendszer-átalakítás közgazdaságtanának átfogó, elméleti igényű, bár korántsem kimerítő jellegű tárgyalására törekszem. Ezért néhol korábban publikált írásaimra is támaszkodom, bár reményem szerint a jelen kifejtési struktúra elemeként ezek új tartalmat is nyernek. A 4. fejezet első változata egy — természeténél fogva korlátozott olvasóközönséghez elérő — konferencia-kötetben jelent meg, Köves András és Márer Pál szerkesztésében, a Kopint házikiadójában, mintegy két évvel megírása után (*Közgazdasági liberalizálás: nemzetközi tapasztalatok és a magyar gazdaságpolitika*, Bp., 1991, 327—346). E fejtegetés alapos tartalmi és szemléleti felfrissítésre és átdolgozásra szorult, csak filozófiája maradt érvényes. A 7. fejezet előző változata a Hans-Jürgen Wager szerkesztette *The Political Economy of Transformation*, Heidelberg, Physica Verlag, 1994. 97-112. old. c. kötetben jelent meg. Az ötödik fejezet szerkesztett és rövidített változatban magyarul a *Társadalmi Szemle* 49. évf. 1. számában jelent meg. Törekedtem arra, hogy mind szövegszerűen, mind tartalmilag a lehető legkisebbre csökkentsem az átfedést, bár az összkép az esetleges ismétlődést is némileg ellensúlyozhatja. A könyvben tárgyalt szinte minden kérdéstről folyamatosan jelentettem meg írásokat itthon és külföldön. Ezekkel a jelen könyv csak annyiban fed át, amennyiben egy szerző nézetei legalább nagy vonalakban konzisztensek szoktak lenni.

Ezúton is köszönöm a fenti szerzői jogok tulajdonosainak, de mindenkélt a magyar kiadás jogát eleve átengedő Edward Elgarnak a kötet megjelenéséhez adott hozzájárulásukat. A könyv kéziratát a Finn Akadémia nyújtotta nagyvonalú kutatási ösztöndíjnak köszönhetően írhattam meg: 1993 májusa és júliusa között a Helsinki Egyetem nemzetközi rangú közgazdaság-tudományi tanszékének vendége lehettem. Jouko Paunio professzor, akkori tanszékvezető nagy segítségemre volt. A rendszerváltozás megrázkódtatása közepette a Deák János vezérigazgató és Köves András tudományos vezérigazgató-helyettes irányította Kopint-Datorg Rt. biztosított számomra háttérrel a kutatáshoz. Számos kitűnő kollégám segítsége közül kiemelendő Szamuely László és a Finn Bank elnöki tanácsadója, Pekka Sutela mindig továbbgondolkodásra ösztönző baráti kritikája. A tanulmány 1993. november 25-i intézeti vitáján hozzászólók, mindenekelőtt Lányi Kamilla és Tamás Pál észrevételei sokban segítettek az előző kézirat számos hiányosságának és kétértelműségének kiküszöbölését. A fennmaradókért már természetesen nem hibáztatható más, csak a szerző.

A rendszerváltás válsága vagy válságszülte átalakulás?

A néhai béketábor országaiban napról napra nő az elégedetlenség. Az utca embere becsapottnak érzi magát és kiábrándult. A mindennapi élet bármely gazdasági mérőszám szerint elbizonytalanodott. A verseny jeges szele fúj, nagyban folyik mindenki harca mindenki ellen. Nemhogy a politikai fordulatkor ígért és remélt kapitalista paradicsom nem jött el, hanem még az életszínvonal is tovább romlott, a javulás távoli és bizonytalan. Immár nemcsak az első, de a második és a harmadik határidő is letelt, s az egymást váltó vezetők által rendre beígért javulás mégsem jött el: saját maguk kitűzte céljaikat egyetlen rendszerváltó országban sem érték el, se mennyiségi, se minőségi értelemben.

A kilátástalanság terjedése nem írható egyszerűen a romló gazdasági mutatók számlájára, hisz ezt minden józan ember várta és el is fogadta. A hangulat az elveszett illúziók miatt rossz: az 1989-ben várt — és többek által hirdett — segítség és javulás, gyors és fájdalommentes talpraállás vágyálma tévedésnek bizonyult. Az emberek jó része úgy érzi: valami méltatlanba vitték, legalábbis rossz boltot csinált 1989-ben, s kilátás sincs. 1989—90 hőseinek, több országban már az utódgárdának a leváltása immár befejezett tény.

A közvélemény mellett a közgazdaságtan is megváltozott. Kezdetben a gyors átmenet reménye, a minél keményebb (a szöveg) annál jobb divatja volt. Úgy mondták — talán hitték is némelyek —, hogy a másutt (főleg Latin-Amerikában) alkalmazott eszközök átplántálásával egyszerű, de nagyszerű lesz a megoldás. Az 1990—92. évi kiábrándító makrogazdasági eredmények kijózanodáshoz vezettek, sőt az elemzések megközelítésmódja is átalakult. Az eufória helyét a depresszió vette át: a hatalom közvetlen részeseit és körüket leszámítva a cinizmus és a kilátástalanság nyert teret. Ha kezdetben a 3—10 év alatti gyorsított fölzárkózás forгатókönyvei voltak műsoron, 1991—92-ben a véget nem érő visszaesés, a balkanizálódás, az elszegényedés és az új népvándorlások tézisei nyertek polgárjogot. Az örökös peremre szorítottság immár sokak számára bizonyítást sem igénylő tétel.

1989. valódi forradalmi változást hozott,¹ hisz valódi minőségi váltás ment végbe, amit a régi hatalom fölbomlása és az újat megalapozó tömegcselekvés (nem föltétlen vérontás!) alapozott meg. A fordulat ugyanolyan értelemben polgári, mint 1649., 1789. vagy 1848. volt, hisz a változás a gazdaság állami-bürokratikus megkötése ellen, a civil társadalom, a szabad vállalkozás és az emberi szabadságjogok intézményesítéséért történt. Az eredmények mind a négy esetben jelentősen eltértek a szereplők által kitűzött céloktól. 1989/90-nél

1. E tétel diszkussziójára a záró fejezetben térünk vissza.

Mérleg helyett

Korai és hiábavaló is lenne arra törekednünk, hogy a birodalom romjain végbemenő rendszer-átalakítást összefoglalóan értékeljük. Az evolutív fejlődés nemcsak a tényanyag szédítő ütemű szüntelen változását jelenti, hanem azt is, hogy a fontosnak minősülő kérdések köre és tárgya is jórészt átalakul. Ezzel magyarázható, hogy viszonylag kisebb szerepet játszik a feldolgozott irodalomban az 1992–93-at megelőző évek termése. Tény, hogy 1989-et megelőzően *nem is létezett a rendszerváltás* mint fogalom és téma úgy, ahogy azt a 2. és a 6. fejezetben meghatároztuk. Rendszerek ugyan jöttek és mentek, s a Római Birodalom fölbomlásától a svéd jóléti állam kialakulásáig sokféle módon és irányban alakultak át. Annak vizsgálata, hogy rendszerek mikor és miként változnak, külön történetfilozófiai és gazdaságelméleti értekezés tárgya lehetne. E más tárgyú és részben más elvontsági szintű tárgyalásba illő megközelítésben érdekesen kifejezhető lenne, hogy illik-e nagyívű folyamatokba, az elméleti törvényszerűségbe az általunk elemzett sajátos, egyedi rendszerváltozás. A jelen műnek nem ez a tárgya: feladatát szerényebbre szabva egy esetleges későbbi szintetizáló munkához adalékként szolgáló előmunkálathoz végeztünk. Azt bizonyítottuk, hogy a térségünkben végbemenő folyamat *egyfelől* a társadalomtudományok mai eszközrendszerével jól leírható és elemezhető, *másfelől* épp ezek alapján kimutatható *egyedi jellegzetességekkel rendelkezik*. Az utóbbiak feltárása azt is jelenti, hogy miközben elismerjük: a kapitalista piacgazdaságot elsőként létrehozó más korok és térségek „nagy transzformációjával” (Polányi) ugyan a történetfilozófia szintjén majd egybevethető lesz a mi történetünk is, megértését mégsem lehet annak analógiájára bízni, abból levezetni. Nem lehet törvényszerűségeit, s így kimenetelét analógiák alapján eleve ismertnek föltenni, esetleg mindezt a gazdaságpolitikai stratégia formálóján is számonkérhetőnek vélni.

A rendszerváltás egyedi, máshonnan meg nem ismerhető sajátos vonásainak és összefüggéseinek feltárása különösen a stabilizáció (5. fejezet), a rendszer-átalakítás optimalitása (7. fejezet), az általános közgazdasági elmélet és a közép-európai valóság közti fordítóprogram (8. fejezet), végül a valódi kelet-európai folyamatok értelmezhetősége (11. és 13. fejezet) kapcsán tett szert különös jelentőségre. A kifejtés részletesen igazolja: e kulcsponti területeken kivétel nélkül — elméleti és gyakorlati — *tévtúra vitt* az analógiás gondolkodás, a kérdés, a helyzet és a feladatok *sajátosságainak elhanyagolása*. E sajátosságok feltárása tudományos értelemben annál is fontosabb, mert épp ezen mellőzése ad(ott) tápot az új tudományosság jelmezében föllépő vajákosságnak. Azt ugyanis sokan és sokszor tapasztalták, hogy a „nagy elméletek” a konkrét kérdésekben csekély eligazítást nyújtanak. Ez ugyan nem meglepő, nem is váratlan, mégis a fordítóprogramot jelentő, e sajátos témakörre alkalmazott közgaz-

daságtan létjogosultságát igazolja. Hiszen a tudományból is származó várakozások társadalmi erővé válva már a gazdaságpolitika — sőt az elméleti modellek — *külső adottságává* váltak. Jól láttuk, hogy a téves várakozások Németországtól Oroszorszáig számos súlyos és tartós *társadalmi konfliktus* melegágyává váltak a 90-es évtizedben. Kivételes helyzet állt elő, mert a tudomány lényegét jelentő megértés és a közvetlen társadalmi hasznosság összefonódik.

A jelen megközelítést más megközelítések fogják kiegészíteni, vitatni és meghaladni. Nem érdektelen tehát kiemelni néhány olyan felismerést, amely elemzésünkben jellegzetesen eltér más megközelítésektől. A hazai viszonyok közt ezek közé tartozik a témakör egészének, valamint nemzetközi tapasztalatainak egyetlen kötetbe foglalt, rendszerezett kifejtése is.

1. Elemzésünk szerint rendszerváltozás ott és csakis ott jött létre, ahol a politika, a társadalmi felépítmény és a gazdaság alapvető szervezési elvei, logikája és így a makroszisztéma dinamikája változott meg. Ahol ez megtörtént — Közép-Európában — nemcsak visszaút nincs, hanem a fejlődés — 2., 8. és 9. fejezetben taglalt — *modernizációs követelményeivel vonásai is egyre inkább érvényre jutnak*. Ez a vízváltástól más, hasonló irányú/szándékú, de nem hasonló eredményű kísérletekkel szemben, mindenekelőtt az Oroszországban, Délkelet-Európa legtöbb országában és Litvániában megfigyeltek ellenében. A vízváltástól két oldala *minőségi különbséget* jelent, amit a társadalomtudományokban bevett gyakorlat *forradalomnak* nevezni, hisz ez az ipari, az elektronikai forradalom, vagy épp zöld- vagy az információs forradalom lényege. Ez a fogalomhasználat eltér a mindennapitól, ahol a vérontás a forradalmiság kritériuma. Ezzel szemben a történettudomány a Pugacsov-lázadás vagy a Horea és Closca féle fölkelés esetében nem használja ezt, mint ahogy véres hatalomátvételek és háborúk/hódítások esetében sem, hisz a rombolás nem teremti: nem hoz(ott) létre a korábbtól minőségileg eltérő újat. A közép-európai rendszerváltás viszont láthatóan épp ezt az új minőséget hozta létre és indította útjára önerősítő módon, mint ahogy az ipari- vagy a zöld forradalom is.

E fölfogást jogelméleti alapon vitatva Kis (1993., 5. o.) az intézmények és a törvények folytonosságával érvel e minősítés ellen. A törvények folytonossága vagy ezek hiánya mint fő kritérium az angolszász országokat hozná nehéz helyzetbe — szokásjogi rendjük folytán. Az intézmények esetében pedig a német (porosz, bajor) és az orosz fejlődés válik nehezen szakaszolhatóvá a bevett módon. Saját témánkra visszatérve két mozzanat említhető „forradalmi felfogásunk” védelmében. a) Közép-Európában az egész konstrukció megváltozott, a kontextus is, így még a némely részterületen folytonos politikák és intézményi megoldások tartalma is megváltozott. A társasági törvény és a spontán privatizáció kapcsán ez kézzelfoghatóvá vált. b) A rendszerváltó országok ízig-vérig forradalmi stratégiát választottak: Murrel (1993. 113–115. o.) joggal beszél egy élcsapat által kigondolt, a kormányzat eszközeivel végbevitt, egész társadalmat átszabó kísérletről. E folyamatban fölbukkan a kelet- és közép-európai értelmiségi (népboldogító) küldetésstudat, a világot szó szerint bármilyen áron megjobbítani kívánó kérlelhetetlenség stílusjegyeivel egyetemben. Épp ez vált kéz-

zelffoghatóvá az élharcosokat térségszerte megbízható igazslovlakra cserélő választói döntésekben szerte a térségben (Tamás, 1993). Épp a főbb jelzett kontextus, a nagy átszabási tervek állandó jelenléte készítetett arra, hogy a kifejtésben vissza-visszatérjünk a konstruktivizmus eredendő korlátaira. Így az a tény, hogy a végeredmény csak annyira hasonlít a tervre, mint Picasso némely korszakának nőalakja a modellre, se kiábrándulásra, se meglepődésre nem ad alapot. Ez valóban „történelmi szükségszerűség”. A testvériség, az egyenlőség hiánya nem teszi meg nem történeti a francia forradalmat. Közép-Európában megszűnt a gazdaság totális állami ellenőrzése, lassan túlsúlyra jut(ott) a GDP magánosok által előállított és fölhasznált része, stabilizált a többpárti parlamentarizmus és a vásárlóerő is csak a mérsékelt infláció arányában csökken és osztódik el újra. Mindez új motivációkat és a gazdálkodók millióinak megváltozott magatartását hozta, ami empirikusan jól fölmérhető. Ezzel nemcsak a 3. fejezetben felállított rendszerváltási feltételrendszernek, hanem a *forradalom tartalmi követelményeinek is megfelelték*.

2. Elemzésünk sokoldalúan bizonyította, hogy — Délkelet-Európától és a FÁK-tól eltérően — *Közép-Európában a folyamatok a tőkés piacgazdasági modell(ek) irányába* fejlődnek, minden jellemző tekintetében. Az persze további hasznos viták tárgya lehet és lesz is, hogy egy-egy rendszerváltó ország milyen kapitalizmus felé tart(son). Az viszont biztos, hogy a régi rendszerből nem valamiféle harmadik út, vagy *eddig még sohasem látott társadalmi-gazdasági berendezkedés felé tartanak*¹. Ez utóbbira vonatkozó vélekedés ugyan gyakran elhangzik, de a bizonyítás terhére még senki se vállalta magára hangoztatói közül. Elemzésünk számos érvet hozott fel annak alátámasztására, hogy a szovjet birodalom hagyatéka prekapitalista, sok tekintetben a hűbériséget is megelőző jellegű társadalmi-gazdasági viszonyrendszer. Ezért szó sincs arról, hogy halászléből akváriumot, avagy omlettből tyúktojást kellene előállítani a rendszer-átalakításban. Valójában megkésett és sajátos torzulások kiigazításának terhével is megrakott modernizációs feladatok elé kerültünk. Ezen (ehhez való hozzájárulásán) mérhető le minden egyes javaslat vagy intézkedés érdeme. Az elmondottak alapján semmilyen mértékben és semmilyen értelemben nem tekinthetjük visszahúzóknak az utolsó gyarmatbirodalom fölbomlását sem, hiszen az már évtizedek óta hanyatlott, s maga is modernizációra szorult. Mint láttuk, *az orosz modernizáció beindíthatóságának peremfeltétele volt a birodalmi struktúrák és mentalitás, továbbá az ebből adódó túlzó világhatalmi szerepvállalás és az előbbieket által megnyomorított gazdaság szerkezeti prioritások föladata*. Ezért a KGST siratása, a FÁK rubelövezetkénti vagy más parancsuralmi jellegű helyreállítása alaptalan lenne.

E folyamatjellemzők felismerése megóvhat bennünket attól a meglepetéstől, amely némely elemzőt (pl. Ludassy, 1993., 90. o.) még ma is ér a térségben föléledt premodern ideológiák terjedtén, mint amilyen a sovinizmus, az etnocentrikus politizálás, a középkorias kollektívizmus, a falukultusz vagy az ál-

1. Más oldalról közelítve saját érvrendszerében ugyanezt bizonyítja a magyar kapitalizmusra Falusné Szikra Katalin (1993).

lamegyházi törekvések. Ezek a jelek közvetve igazolják: talán mégsem teljesen téves a helyzet jellegére és a feladatok természetére vonatkozó álláspontunk, hisz e jelenségek Dél és Kelet felé haladva erősödnek, méghozzá Európa 1700 éves belső történelmi határai, a diocletianusi vonal mellett.

3. A rendszer-átalakítás modernizációs értelmezésének következményei vannak. Egyfelől a folyamat többsíkúsága eleve *több tudományok közös erőfeszítésével* tárható csak fel megfelelően. Ha a változás nem pusztán, sőt talán nem is főleg gazdasági jellegű, akkor a közgazdasági értelmezés eleve szűknek bizonyul. A kérdéskör egy-egy szaktudományon belüli földolgozása nélkül viszont csak elnagyolt és elsietett általánosítások születhetnek. Másfelől ugyan ezen felfogás következménye, hogy esetenként olyan átfogó kategóriák, mint a jogállamiság, a jogtisztelet, bizonyos civilizációs és erkölcsi szempontok érvényre juttatása, és más, az emberek tömeges cselekvéseit tételiző és irányító szempontok túlsúlyba juthatnak a szűkebb közgazdasági megfontolásokkal szemben. Enélkül a megfigyelés tárgyának viselkedése *nem érthető meg*, ami egyben a szűk technikai-közgazdasági megközelítés korlátozott érvényére is utal.

4. Az elmondottak szerint a *korábbiól eltérő módszerekre* van szükség a rendszer-átalakítás elemzésében. A kérdések stabilizációs vagy fizetési mérleg-egyensúly szerinti megközelítése tévesnek bizonyult. Ebből azonban nem új paratudományok kifejlesztésének igénye adódik, hanem a kialakult tudományok — a közgazdaságtan, az állam- és jogtudomány, a szociológia, a történettudomány és az országismeret — bevett módszereinek és eredményeinek jobb hasznosítására van szükség. A korai tranzitológiai fölvetésekből származó közkeletű *kategóriák* sorát jobb elfelejteni: ilyen a sokk vagy fokozatosság, a tömeges privatizálás, a középosztály és a valódi tulajdonosok megteremtése és az intézmények tetszés szerinti átültethetősége is. Lehet, hogy mégse a tulajdon a kérdések kérdése. Le kell számolni azzal az eddig túlsúlyos törekvéssel is, hogy a rendszerváltozást egy sor — lehetőleg már amúgy is kéznél lévő összevont — *menyiségi mutatóval* mérjük, például azzal, hogy hány céget adtak el egységnyi idő alatt.

Az elmondottak alapján *elvileg és a jövőben sem* hozható létre a rendszerváltás *általános elmélete*, amely a világ minden országára érvényes lenne, s elemi tényekből egzakt módszerekkel levezethető következtetésekre épülhetne. A rendszerváltozás ugyanis nem tetszőleges, hanem a szovjet birodalom romjain végbemenő sajátos modernizáció, ami alapvonásaiban tér el a fejlődő országokban végbemenő liberalizálástól. A piaci intézmények és infrastruktúra kiépítése, az új magatartási szabályok, elsajátítása merőben különbözik a deregulálástól (Schmieding, 1993., 236—238.o.). Így a 4. fejezetben kifejtettekkel összhangban a termelés tartós és jelentős visszaesését utólag is elkerülhetetlennek kell tekinteni, nem pedig a válság bizonyítékának. A gyors kilábolás reménye a stabilizációs programokkal való téves párhuzamon alapult. A régi, értelmüket vagy életterüket veszített struktúrák lebomlása pedig kimondottan kedvező és közvetlenül növelte a makroszintű hatékonyságot.

Az orosz és a magyar „atipikus” fejlődés elemzésében a korábbi rendszer-

váltó/visszmeneti elméletek értéke igen csekélynek bizonyult, egyben az *általánosíthatóság tartalmi korlátaira* utalt.

5. Amikor a szokásos módszertani követelmények szigorú érvényre jutatása mellett érvelünk a nemkonvencionális módszerek és megközelítések ellenében, egyben a világ közgazdasági elméletének elmúlt két évtizedében elért új eredményeinek alkalmazását sürgetjük. A modern közgazdasági elmélet — a 30 vagy 50 évvel ezelőtti állapotoktól eltérően — egyáltalán *nem* állítja és nem követeli meg azt, hogy a *folyó kibocsátás/felhasználás mutatóinak rövid távú növekményét tegyünk meg minden haladás mércéjének*, sőt meg se engedi, hogy a fenntartható fejlődést ezen mérhessük. Némely üzema-gazdaságtani és ökonometria bevezető eljárásaitól eltérően a közgazdasági elmélet egyáltalán nem javasolja azt, hogy egy folyamat szerkezeti, minőségi, fenntarthatósági, környezeti, vagyoni (állományi) és emberi hatásait mellőzve egy vagy két összevont makromutató alapján ítéljünk. Ez a politbörök gazdaságképe volt: ha a nemzeti jövedelem és a bruttó ipari termelés az elmúlt évhez képest nőtt, akkor jó, ha nem, akkor rossz. Ugyancsak a szocialista korszak egyoldalú, elfogult világszemléletét jeleníti meg a „termelés elsődlegességének” kísértete, ami a természetes mutatók — a „reálgazdaság” — piacgazdaságban atavisztikus túlértékelésében tér vissza. Ott valóban a „pénz nem számít” elve érvényesült, s a főttebb említett komplex megfontolások az író emberek fényűzésének minősültek, nem döntési kritériumnak. Ezért még értelmezni se lehet — nemhogy vitatni lenne érdemes — azt a gyakran hallható nézetet, mely szerint a rendszerváltás válságba jutott, *hiszen* még az ipari termelés is három—négy éven át csökkent (miközben az ipar a magyar GDP 27 százalékát állította elő 1993-ban).² Arról mintha megfeledkeznének, miként alakult a környezet, a műszaki fejlődés, az infrastruktúra, az oktatás, az életminőség, amikor az ipari kibocsátás „szakadatlanul” nőtt, s hova lehetett eladni a mindezen területekről elvont forrásokból megtermelt iparcikket. Tehát mi sem kevésbé magától értetődő, hogy a rendszerváltó országokról szólva az ipari termelés alakulásából általánosításokra juthassunk, pusztán azért, mert ez a mutató könnyen hozzáférhető, vagy hogy egyedül a GDP két—három évi alakulása alapján az összefolyamat egészét minősítő megállapításokra ragadtathassuk magunkat.

6. A világ közgazdaságtanában az elmúlt két évtized alatt egyre erősödő kétely fogalmazódott meg a tekintetben, hogy az államhatalom képes lenne a gazdasági fejlődés előidézésére, általa szabadon választott makromutatók növekedésének vagy csökkenésének belátás szerinti manipulálására, a makro-gazdasági folyamat finomhangolására esetleg nagyszámú „világos célkitűzés”, azaz részfeladat egyidejű megvalósítására. A két háború között és — a háborús élmények hatására — még utána is vagy két évtizedig élt a működte-tő, gondoskodó állam mítosza — ez azonban Keleten és Nyugaton is szerte-

2. A mezőgazdaság — tudományosan két évtizede felismert — visszafejlesztésének követelményét e kötetben az EU összefüggésében és a 9. fejezetben tárgyaltuk, így a magyar mezőgazdaság 1989—93 közti 40 százalékos visszaesése még csak az alkalmazkodás egy részét jelenti.

foszlott. Ehelyett az elmúlt két évtized elmélete a politika *stabilitásának, kiszámíthatóságának és szavahihetőségének* követelményét állította a közép-pontba. A várakozások stabilizálása, kiszámítható, egyértelmű, nem pedig önkényesen váltakozó jelzéseket küldő kormányzati gyakorlat vált követendővé. A beruházási hajlam e felfogás szerint csak élesztgethető, de állami szerepvállalással se kikényszeríteni, se helyettesíteni nem lehet. A megtakarítók és a beruházók bizalmát *ki kell érdemelni*, ez pedig csak sokéves *tapasztalat*on alapulhat: néhány havi országlás, vagy a kamatláb és az adókulcs egy-két százalékpontos ide-oda mozgatása meg se kottyán. E bizalmi tényezők hiányát az állami sürgés-forgás aligha pótolhatja. Sőt az aktivizmus kimondottan elrettentőleg hat, mert a kiszámíthatóság és a hosszú időn át fenntarthatóság követelményeivel fogalmilag ellentétes. Ez pedig igen *szűk ösvényre szorítja* a speciális *növekedésgerejsztő* kormányzati politikát. Bármilyen ideológia jegyében próbálkoztak is eleddig ezzel — legyen az reagani kínálatösz-tönzés, német újraegyesítés, vagy a francia belpiac élénkítése — csak az államadósság növelését és — késleltetéssel — elhúzódoó visszaesést, valamint a megváltoztatásra szoruló *struktúrák konzerválódását*, azaz nemzetközi versenyképtelenséget kapták cserébe. Az elhalasztott alkalmazkodás növekvő költségeit, a finanszírozhatatlanná vált jóléti intézmények terhét a későbbi generációk vállára hárították a 70-es és a 80-as években. Ezzel immár a gazdaságpolitikusok és a választópolgárok is szembesültek, s az üres kincstár mellett nincs mód a 30-as évek kísérleteinek megismétlésére. Ezért nem pusztán divatáramlat, hanem a megváltozott társadalmi-gazdasági *realitások megjelenítője* az elméletben a főttebb összegzett *szemléleti fordulat* tartósulása.

A rendszer-átalakító országok gazdaságpolitikájába eleddig még nem igen hatoltak be a közgazdasági elmélet elmúlt két évtizedének felismerései. Többhelyütt immár közmegegyezéssel „monetarizmus” címen emlegetik az egyensúlyteremtő, vagy az áremelkedések ütemének mérséklését fontosnak tartó elemi törekvéseket is. A latin-amerikai mintájú populisták politikát ezzel szemben keynesi újjászűletés vagy éppen új gazdaságpolitika, az emberek érdekében való politizálás jelszavaiba csomagolva árulják. Igazolására pedig felhangzik az elmaradhatatlan „elmozdulás a realitások irányába”. De nem épp e „realitások”, az öröklött termelési, szervezeti és jövedelemelosztási struktúrák átalakítására irányul a rendszerváltozás? Ehhez pedig a közhatalomnak bizony nem a reálgazdaság és „az emberek” problémáival, hanem saját háztartásával és a többi, senki más által el nem látható funkcióinak jobb ellátásával kell törődnie. Hagynia kell a piacra a termelés, a tulajdonváltás és a jövedelemelosztás kérdését. Ezzel szemben célszerű jól megalapozott döntéseket hoznia a bankrendszer, a társadalombiztosítás és az államháztartás hosszú távú működőképességének biztosítására, s ehhez kell elnyernie a társadalom többségének egyetértését.

7. A rendszerváltás főttebbi, tágabb értelmezéséből legalább két fő következtetés vonható le. Egyfelől a *rendszer-átalakulás sebessége nem tartozik a szabadon megválasztható, független változók közé*, ugyanis egy sor más tényezőtől jobban függ, mint a rendszertervezők és a gazdaságpolitikusok terveitől

és szándékától.³ Ez utóbbiak csak kismértékben dicsérhetők vagy hibáztathatók az összefolyamat tényleges üteméért. Eltökélttségük — szakszerűségüktől eltérően — nem önálló megítélési szempont (ahogy ez 1989–92 közt a washingtoni ikrek gyakorlatában nagyon is az volt). A fokozatosság avagy együtemű állás kérdése irreleváns.

Másfelől, ma már megkockáztatható az a tétel, hogy *tévedés volt a tulajdonkérdést a rendszerváltozás szegletkövének tekinteni*. A nyugati országok gyakorlatához hasonlóan a „kereskedelmi szellem” általánossá válását, a meghódítható versenypiacok fennmaradását kell az elérendő gazdasági rendszer lényegének tekintenünk. Ehhez a privatizáció a kenőanyag, de nem az hajtja a motort. E cél elérésénél a versenypiac mellett hitelesen elkötelezett kormányzati magatartás többet nyom a latban, mint az egységnyi idő alatt elidegenített cégek száma, vagy tőkeértéke. A vállalatvezetés hatékonyságát ugyanis nem a tulajdonváltás és a csőd, hanem ezek állandó fenyegetése javítja szerte a gazdaságban, és nem pusztán a „főbe lövendők listájára fölvetett” vállalatoknál. Így a piacgazdasági minőség elérését, a küszöb átlépését sem elméletileg, sem a nemzetközi prezentációban nem indokolt a magántulajdon GDP-n belüli részarányához kötni.

E megközelítés korántsem semleges — vagy épp közömbös — a tulajdon kérdésében. A magántulajdon térnyerése persze dicséretes. Megközelítésünk a piaci szocializmustól gyakorlatilag a rendszer *dinamikájának* megítélésében tér el. A piaci szocializmus ismeretes módon olyan elméleti modell-föltevés, ahol a köztulajdon békésen és tartósan élne együtt a versenyviszonyokkal. Ez a törekvés elméletileg és gyakorlatilag is tarthatatlannak bizonyult (Hayek, 1991; Schüller, 1988; Kornai, 1992). Más szóval a piaci szocializmus olyan elméleti konstrukció, amelyben a két alapvonás *dinamikus egyensúlyban* van. Felfogásunk elfogadja az idézett szerzők által bizonyított tény, hogy ez az egyensúly nem tartható, továbbá azt is, hogy a rendszerváltó országok tőkeállományának gyors magánkézbe adása gazdasági, ésszerűségi, technikai, pénzügyi, műszaki, társadalmi és ismeretbeli korlátok egymásra rakódása miatt lehetetlen. Ezért a magánszektor *lassú, de folyamatos* térnyerése jellemzi a rendszerváltozást. A kormányzat hosszú időn át olyan közhatalmi politikát folytat, ami a tisztességes versenyt biztosítja és így a nem magántulajdonú gazdálkodókat és a háztartásokat is piacconform magatartásra szorítja. Még mielőtt a magántulajdon túlsúlya és a nyitott gazdaság ezt automatikusan biztosítaná, az állam így a gazdasági rend piaci minőségét már korábban is megteremtheti. Épp ez történt a közép-európai országokban — és nem sikerült az orosz meg a román esetben: a világgazdasági nyitás, a támogatásmegvonás és a csődtörvény, szűkmarkú pénzpoltikával és az egyedi alkura épülő szabályozás kiiktatásával társulva

3. Ezzel tudománytörténetileg és bölcséletileg nem mondunk mást, mint amit életműve záródarabjában Hayek (1992) a gazdaság tervezhetőségének és szabályozhatóságának immanens korlátairól általános érvennyel bebizonyított. A mindennapi életben azonban, a határidőkkel és vérbeli tervmutatókkal sürgősségek, meg az „átmenet mérnökeinek” versengését látva e nézet szinte felségsértésnek hat.

reálissá tette a bukás kockázatát. Ehhez pedig a tulajdonváltás előtt részben már bekövetkezett az a decentrális alkalmazkodás, aminek előmozdítására a privatizálás lett volna a tervek szerint hivatott⁴. Fontos, hogy ne fordítsuk viszszejára az oksági láncot: a privatizációs fenyegetés és a piacconform kormányzati politika nélkül ugyanis fordított irányú alkalmazkodásra, azaz a magáncégek elkényelmesedésére lehetett volna számítani (mert épp így történt a 70-es és a 80-as években). Ugyanakkor az alulról jövő privatizációt fölkarolva és a magánberuházói hajlamot erősítve teret nyer a versenyzgazdaság, miközben a fehér elefántok jó része tartósan eladhatatlan, mert üzletileg nem érdekes. Ezek tartós állami kézben tartása üzemgazdasági okokból is ésszerű, sőt elkerülhetetlen is lehet, mindenféle etatista ideológia híján is. A rendszer-átalakító országok „vegyes gazdaság” tehát *nincs dinamikus egyensúlyban* a tulajdonszerkezetét tekintve, hanem — mint a statisztikák tanúsítják — a magángazdasági elven működő formák lassú térnyerése a jellemző. Lengyelországban 60, Magyarország 50, Csehországban 45 százalék a magán- és kvázi magán tevékenységek részaránya (*Világgazdaság*, 1994. febr. 10.), azaz a tulajdonváltás se el nem akadt, se lassúnak nem mondható (legfeljebb a tervezetekhez képest). A *lényeg azonban* nem ez, hanem a *költségvetési újraelosztás mértéke*, jellege és a *versenyzgazdasági elemek* megléte vagy hiánya. Ez pedig visszavezet ahhoz a tételhez, hogy a rendszerváltozás előrehaladtát minőségi mutatók sorával lehet csak jól érzékel(tet)ni. Ebből adódóan témánkra nézve *nem igazán értelmezhető* az angolszász országokban közkeletűvé vált *kemény tények — puha értelmezések közti különbségtétel*. A magángazdaság és az államháztartási újraelosztás egyidejűleg is bővíthet, s ez esetben az utóbbi tényezőt kell meghatározónak tekinteni, mert kétségkívül ez határozza meg erősebben a vállalkozások és a háztartások viselkedési szabályosságait, azaz a rendszer milyenségét.

8. Az e kötetben kialakított szemléleti keret mércéje szerint valamennyi rendszerváltó ország gazdaságpolitikája elégtelen. Ha az egyes történetekből valami általánosítható, az az, hogy a reálteljesítmények szóródása rövid távon közvetlenebbül függ össze a *hagyományos gazdaságpolitikai eszközök alkalmazásának sikerével és szakszerűségének mértékével*, mint a speciális rendszerváltó intézkedések milyenségével. Az orosz gazdaságpolitika képtelennek bizonyult a stabilizációra, míg eközben a cseh gazdaságpolitika e tekintetben sikeres volt. Ezért a szerkezetváltás lassúsága és a tulajdonváltás ellentmondásai ellenére Csehország megkészszerzte kivételét a 90-es években, és a szokásos makromutatók alakulása kielégítő. Mivel az első, stabilizációs szakasz a rendszerváltóknál lezárult, a speciálisan a rendszer-átalakításhoz kötődő alkalmazott közgazdaságtani ismeretek hasznosulása a fejlődés egészének és a gazdaságpolitikai hatékonyság javításának egyre fontosabb tartalékává válik.

9. A *különbözőség egységének* gondolata igen hasznosnak bizonyult a nyugati és a keleti integrációs törekvéseket egyként uraló sematizmus és a sablonosság ellenében. Mind a Maastricht utáni európai uniós tervek (12. fejezetbe-

4. Vö. Estrin és társai (1993) valamint Pinto—Belka (1993) empirikus felmérései eredményeivel.

li) vizsgálata, mind a posztszovjet térség (13. fejezetbeli) elemzése azt mutatta, hogy a mesterséges egységesítés a divergenciát erősíti csupán. Ezzel szemben autonóm alrendszerek rugalmas nagyrendszerbe lennének foghatók mindkét esetben. Ez a következtetésünk összhangban van azokkal a korábbi szakirodalmi eredményekkel (Schneider, 1993), amelyek a svájci modell posztszovjet viszonyok közé való átültethetőségét lehetségesnek — bár korántsem valószínűnek — tartották. A vizsgált folyamatok természetével sokkal inkább ezek vannak összhangban, mint a politikát és a nemzetközi intézményeket is uraló intézményi kényszerzubbonny-gyártás.

10. Végül a modernizáció finanszírozásának kérdéséről kell szólni. Mind elméleti, mind gyakorlati megfontolások és tapasztalatok a belföldi pénzügyi közvetítő rendszer perdöntő voltát emelik ki. Még a legnagyobb tőkeimportőr országokban is a belföldieknek kellett a beruházások 80—85 százalékát megfinanszírozzák. Ha a pénzügyi rendszer nem közvetít, se a belföldi, se a külföldi megtakarításból nem lesz hatékony beruházás, így minél nagyobb a beruházási ráta és/vagy a külső tőkeinjekció, annál többet pazarolnak el — és ez az említett feltétel mellett szükségszerű.

Nemzetközi összehasonlításban a rendszerváltó országok bruttó beruházási rátája egyáltalán nem alacsony (csak saját megemelt történelmi normájukhoz képest az). Ez is alátámasztja, hogy a kérdések kérdése a meglévő megtakarítás beruházássá alakítása, s utóbbinak a legtöbb hozamot ígérő helyre történő irányítása (az allokációs hatékonyság javítása). Stiglitz (1993., 32—33. o.) nyomán az értéktőzsdét a tőkepiac mellékszinterének tekintjük, különösen a rendszerváltó országok — általános fejlettségi szintjét is alulmúló — pénzügyi rendszerét ismerve. Ez pedig valóban állami ellenőrzés melletti bankreformot követel meg. *E folyamat késedelmessége és szakmai tévedései* — a rossz bankok további rossz döntésekre ösztönzése és az állami kézivezérlés állandósulása — *elméletileg is sokkal aggasztóbbak, mint a tőzsde csőkevényessége.*

E kötetben helyzetjelentésre és egy első összefoglalóra vállalkozhattunk csupán. A sokszínűség szabálya, az optimális út értelmezhetetlensége a tudományágközi erőfeszítések megsokszorozására sarkall, az elmélet és az empirikus kutatás oldalán egyaránt. Az elemző és a politikaközpontú, az összehasonlító és a mélyfúró kutatási irányok további erőfeszítései alapozhatják meg a rendszerváltozás jobb megértését. A később jövők számára a közép-európai botladozásokból levont elméleti tanulságok ismerete jelenthet majd hasznos hozományt. Az elmélet számára pedig saját tévedéseinek és az alkalmazás zökkenőinek jobb megértése és meghaladása adhat évekre, sőt évtizedekre szóló további feladatokat.

HIVATKOZÁSOK

ESTRIN, S. — SCHAFER, M. — SINGH, I. (1993): Enterprise adjustment in transition economies: Czechoslovakia, Hungary and Poland. *Most*, 4. évf. 3. szám 21—52. old.

FALUSNÉ SZIKRA Katalin (1993): Vadkapitalizmus? *Közgazdasági Szemle*, 40. évf. (7—8). szám, 680—693. old.

HAYEK, F. (1991): *Út a szolgáshoz*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 316. old.

HAYEK, F. (1992): *A végzetes önhiúság*. Budapest: Tankönyvkiadó, 184 old.

KIS János (1993): Reform és forradalom között. *Világosság*, 34. évf. 11. szám, 5—21. o.

KORNAI János (1992): Még egyszer a piaci szocializmusról. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 9. szám, 773—796. old.

LUDASSY Mária (1993): A liberalizmus nyomorúsága? *Világosság*, 34. évf. (8—9). szám, 90—105. old.

MURREL, P. (1993): What is shock therapy? What did it do to Poland and Russia? *Post-Soviet Affairs*, 9. évf. 2. sz. 111—140. old.

PINTO, B. — BELKA, M. (1993): Prejudice and facts: state enterprises in Poland. *Finance and Development*, 30. évf. 2. szám.

SCHMIEDING, H. (1993): From plan to market: on the nature of the transformation crisis. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 129. évf. 2. szám, 216—253. old.

SCHNEIDER, F. (1993): The federal and fiscal structures of Western democracies as models for a federal union in former communist countries? in: Wager, H.—J. szerk.: *On the Theory and Policy of Systemic Change*. Heidelberg, Physica Verlag, 135—154. o.

SCHÜLLER, A. (1988): *Does Market Socialism Work?* London: Centre for Research into Communist Economies, 65 old.

STIGLITZ, J. (1993): Financial systems for Eastern Europe's emerging democracies. International Centre for Economic Growth, *Occasional Papers*, 38. szám. San Francisco, ICS Press, 39 old.

TAMÁS Pál (1993): Megbízható ígások ideje. *Magyar Hírlap*, szept. 28.